

BOŻENA DZIEDUSZYCKA, WOJCIECH DZIEDUSZYCKI

Poznań

PRZEMIANY URBANISTYCZNE CENTRUM MAŁYCH MIAST W ŚWIELE BADAŃ NAD ŚREDNIOWIECZNĄ KRUSZWICĄ

WSTĘP

Miasto późnośredniowieczne, stanowiące przedmiot dociekań wielu działów mediewistyki, dzięki najnowszym badaniom archeologiczno-architektonicznym nadal dostarcza różnorodnych źródeł do poznania zachodzących przemian społecznych, organizacyjnych i gospodarczych tego okresu dziejów.

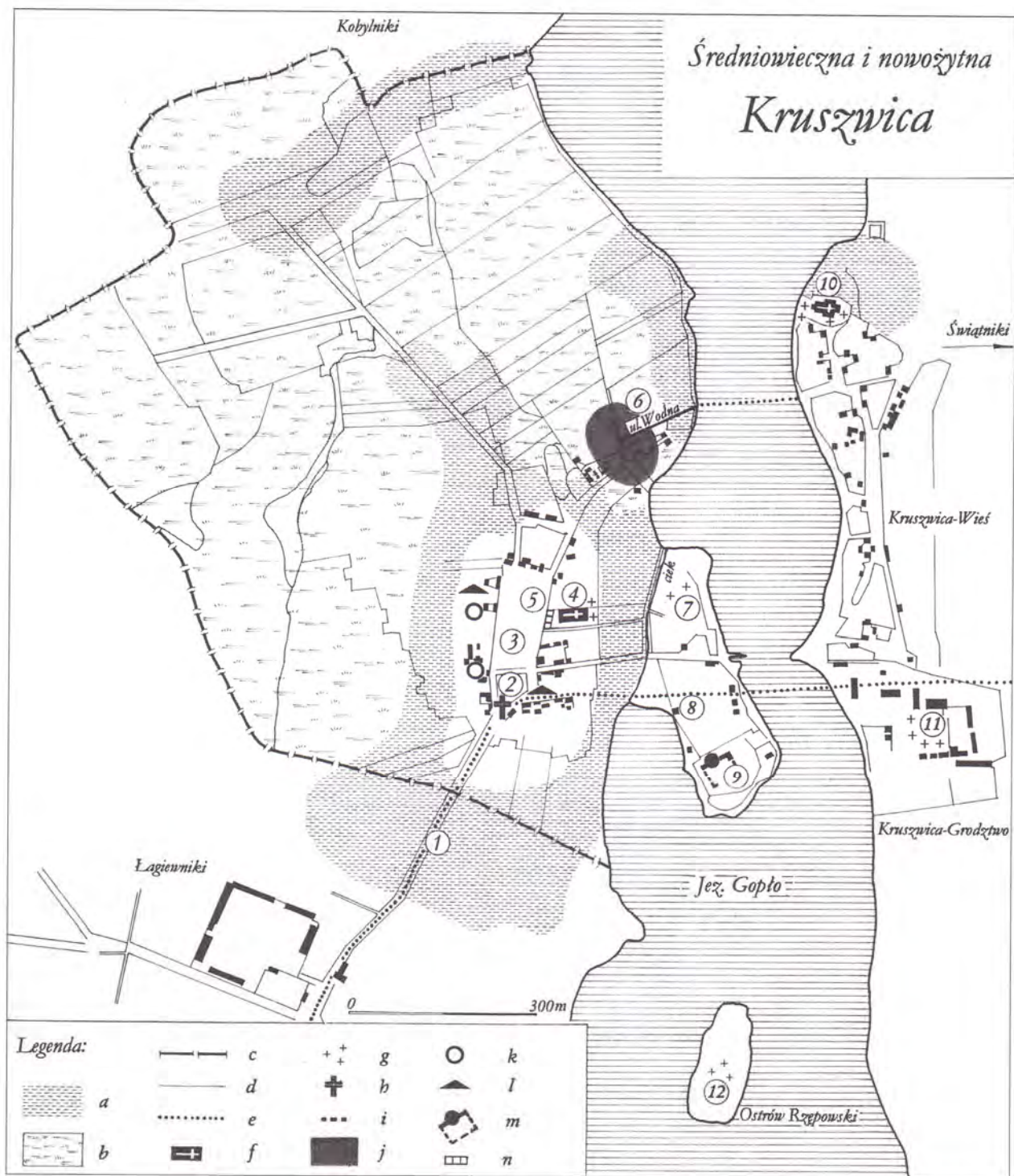
Celem niniejszej pracy było ukazanie, na podstawie interpretacji źródeł pisanych i ostatnich wyników badań archeologicznych, naszych przemyśleń dotyczących genezy i przekształceń centrum małego miasta kujawskiego, jakim była Kruszwica w późnym średniowieczu.

W przypadku tego ośrodka ważne spostrzeżenia sformułował w okresie powojennym K. Górski (1953; 1965), niektóre problemy omawiane były w innych pracach historycznych (np. GULDON 1963; 1968; GULDON, POWIERSKI 1974). Źródła ikonograficzne dotyczące miejskiej Kruszwy są niezwykle skromne. Reprezentuje je głównie sztych E. J. Dahlberga wykonany po 1655 r. oraz mapa-plan Kruszwy z 1837 r. (ryc. 1).

Intensyfikacja badań miasta lokacyjnego, jego centrum i zaplecza nastąpiła w ostatnich latach w związku z szerszymi, interdyscyplinarnymi studiami prowadzonymi do dzisiaj przez Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Oddział w Poznaniu (por. DZIEDUSZYCKI 1984a; 1984b; 1993; 1996; DZIEDUSZYCKA

1985; 1995; DZIEDUSZYCCY 1993; 1998a; JAGŁOWSKI 1991; 1995; PAWLAK 1993).

Kruszwica – ważny niegdyś ośrodek administracyjny, polityczny i gospodarczy w systemie organizacyjnym Polski wczesnopiastowskiej, położona była nad Gopłem, na Kujawach, które miały niezwykle dogodne dla osadnictwa warunki geograficzne: rozwiniętą sieć cieków wodnych, czarne, żyzne ziemie, sól (DZIEDUSZYCKI 1984a; 1984b; 1993; 1996). Tam w X/XI wieku wzniesiono gród pełniący rolę *sedes regni principales*, z kościołem św. Wita. Szczególne znaczenie Kruszwy polegało też m.in. na tym, iż w jej rejonie progresje Gopła oddziaływały na kształt, zasięg i charakter osadnictwa. Gopło i jego zabagnione brzegi stanowiły zarazem poważną przeszkodę komunikacyjną (ryc. 1). Stąd też znaczenie przepraw, których usytuowanie na mniej zabagnionych pobrzeżach oddziaływało na formę sieci komunikacji lądowej i wodnej. Jej główne węzły istniały przy przeprawach kruszwickich. Krzyżowanie się komunikacyjno-handlowych szlaków w Kruszwy podnosiło jej rangę strategiczno-militarną, wymagało też kontroli, którą zapewnić musiał sprawny system administracyjno-organizacyjny. Na utworzenie się tutaj we wczesnym średniowieczu centrum Kujaw złożyła się także wspomniana już żyzność czarnych ziem i eksploatacja solanek.

Ryc. 1. Średniowieczna i nowożytna Kruszwica. Plan aglomeracji z uwzględnieniem wyników badań archeologicznych naniesionych na mapę z 1837 r. Oznaczenia graficzne: a – obniżenia terenowe – zabagnione w późnym średniowieczu wykreślone na podstawie prac archeologicznych B. i W. Dzieduszyckich w latach 1995-1999, b – nisko położone tereny podmokłe, c – granice gruntów miejskich wg planu z 1837 r., d – rozplanowanie ulic wg planu z 1837 r., e – średniowieczny trakt i przeprawy przez Gopło, f – kościoły, g – cmentarze, h – krzyż na rozstajach, i – zabudowa z planu z 1837 r., j – zasięg osady przy ul. Wodnej (badania 1996), k – znaleziska łupków żelaznych, l – słone źródła, m – zarys zamku, n – kramy(?) poświadczone badaniami w 1998 r. Oznaczenia cyfrowe: 1 – średniowieczny trakt i przeprawy przez Gopło, 2 – Stary Rynek, 3 – Rynek, 4 – kościół św. Klemensa z cmentarzem, 5 – kuźnia, 6 – osada przystosowana (ul. Wodna), 7 – kościół św. Stanisława z cmentarzem, 8 – oraculum św. Wita, 9 – zamek królewski, 10 – kościół św. Piotra z cmentarzem, 11 – kościół św. Gotarda z cmentarzem, 12 – cmentarz na Ostrowie Rzepowskim ze schyłku późnego średniowiecza i czasów nowożytnych

I. KRUSZWICA MIASTEM LOKACYJNYM

Ważnymi momentami dla późnośredniowiecznych dziejów Kruszwicy były: spalenie grodu przez Bolesława Pobożnego w 1271 r., następnie pierwsza lokacja miasta, która nastąpiła przypuszczalnie w 2. poł. XIII w., oraz wzniesienie na Wyspie Grodowej w 2. poł. XIV w. zamku przez Kazimierza Wielkiego, siedziby kasztelanii, starostwa i sądu (ryc. 1).

Obszar późnośredniowiecznego miasta lokacyjnego zamykał się pierwotnie na przestrzeni wyspy, wyniesienia polodowcowego o dość stromych zboczach. Wyspa była otoczona od północy, zachodu i południa bagnami, a od wschodu wodami jeziora Gopło (ryc. 1). Owe podmokłe tereny otaczające Kruszwicę do 2. poł. XIX w. stanowiły przeszkodę w rozszerzeniu się aglomeracji i jej sieci drożnej. Nasilenie niekorzystnych dla osadnictwa w późnym średniowieczu procesów łączących się z progresjami Gopła, a więc z podniesieniem się wód jeziora, zarejestrowano podczas interdyscyplinarnych prac badawczych przeprowadzonych w Kruszwicy i jej zapleczu (por. DZIEDUSZYCKI 1984a; 1984b; 1993). Natężenie owych procesów przypadło na 2. poł. XIII i XIV w. Skutki tych przemian klimatycznych opisywane były jeszcze w XIV wieku przez Jana Długosza widzącego w Goplu „Mare Polonorum” (DŁUGOSZ 1962, s. 140).

Z poczynionych przez nas ostatnio badań wynika, że aglomeracja kruszwicka w późnym średniowieczu i nowożytności składała się z kilku zasadniczych części (ryc. 1):

a. Miasta lokacyjnego – położonego na lewym, zachodnim brzegu Gopła, z osadą przymostową odkrytą w 1996 r. (ul. Wodna, DZIEDUSZYCCY 1998a). W obrębie miasta w czasach lokacji wzniesiono osobny kościół parafialny pod wezwaniem św. Klemensa, wcielony z uposażeniem do kolegiaty dopiero w XVII w. Kościół ten wzmiankowany był w źródłach już w latach 1325-1327 (por. ŁBIK 1997, s. 99-100).

b. Tzw. królewsczyzny – obejmującej teren Wyspy grodowej, z zamkiem – siedzibą kasztelanii, starostwa i sądu, posadowionego w centralnej części wyspy i oddzielonego od miasta lokacyjnego wodami Gopła i pasem bagien. W skład królewsczyzny wchodził także folwark starościński na wschodnim brzegu Gopła z wsią (Grodztwo) graniczący od północy z majątnościami kościelnymi.

c. Centrum kościelnego z majątnościami położonymi na wschodnim brzegu Gopła. Reprezentowane ono było głównie przez kościół św. Piotra, a także przez świątynię św. Klemensa w mieście lokacyjnym, św. Gotarda przy przeprawie, oraculum św. Wita i kościółek św. Stanisława.

II. LOKACJA I JEJ GENEZA

Geneza przemian zachodzących w XIII wieku, których historyczne znaczenie polegało m.in. na recepcji przez społeczeństwo polskie założeń wielkiej reformy miejskiej, w przypadku ośrodka kruszwickiego sięgała co najmniej XII w. (por. DZIEDUSZYCKI 1998, s. 18 i nast.). Wówczas to bowiem nastąpiły głębokie przekształcenia struktury socjotopograficznej ośrodka. Powstał policentryczny system osadniczy (DZIEDUSZYCKI 1984a). Monolityczna dotąd aglomeracja uległa podziałowi na dwie zasadnicze części – południową, świecką, o znaczeniu administracyjno-militarnym i północną – kościelną. Dalszy podział nastąpił w 2. poł. XIII w. wraz z postępem reformy lokacyjnej obejmującej niekiedy z opóźnieniem terytorium Kujaw (WĘDZKI 1974).

W dobie lokacji uległo też przemianom znaczenie istniejących dotąd węzłów urbanistycznych. Łączyło się to z nową rolą Kruszwicy – jako miasta, ale też jako ośrodka o silnie zaakcentowanym aspekcie mili-

tarnym (zamek), komunikacyjno-handlowym (szlaki, przeprawy, komora celna), kultowym (centra religijne) i gospodarczym.

Narastanie tendencji, które w ostatecznym wyniku zaowocowały aktem lokacji miasta, widzielibyśmy w procesie powstawania instytucji łączących się już z miastem późnośredniowiecznym (por. PIEKALSKI 1999). Problemy owe sygnalizowali już niektórzy badacze (CALLIER 1895; GÓRSKI 1953; 1965; JĄGŁOWSKI 1991; DZIEDUSZYCCY 1998a), dlatego ograniczymy się do podkreślenia znaczenia istnienia w Kruszwicy np. karczem, których połowę książę Kazimierz nadał w 1235 r. kościołowi włocławskiemu.

Innym znaczącym dla miasta lokacyjnego czynnikiem było nadanie w 1252 r., również przez księcia Kazimierza, komory celnej przy moście kruszwickim. Pobierano tam opłaty od kupców wiozących towary na Pomorze drogą przez Bydgoszcz i Wyszogród Kujawski. Było to związane ze wzmiankowanymi

w źródłach dwoma mostami kruszwickimi (por. GÓRSKI 1965, s. 202 i nast.). Otóż w falsyfikacie krzyżackim wspomina się, że Konrad Mazowiecki nadał w 1230 r. na własność zakonu – ziemię chełmińską i Prusy. Przyjmuje się, że ów dokument podrobiono przed 1234 r. Istotne dla poruszanej przez nas problematyki jest to, że został on wystawiony na „mostach kruszwickich” (por. ryc. 1 z hipotetycznymi przeprawami i mostami przebiegającymi w późnym średniowieczu przez Gopło).

Czynnikiem świadczącym o randze Kruszwicy we wczesnym średniowieczu i mogącym później ważyć na poczynienie stosunkowo wczesnej lokacji było ustanowienie tutaj jednej z najstarszych na Kujawach kasztelanii, o której wzmiankuje się w 1198 r. (GUL-

DON, POWIERSKI 1974, s. 161 i nast.). Obejmowała ona swym zasięgiem południowo-zachodnią część Kujaw.

W literaturze przedmiotu przyjmuje się (np. GÓRSKI 1953 i in.), że pierwotna lokacja na prawie magdeburskim miasta położonego na zachodnim brzegu Gopła dokonana została przez księcia Kazimierza Kujawskiego (zm. 1268 r.) lub przez Władysława Łokietka, wystawiającego dokument lokacyjny dla Radziejowa. Wiadomo też, iż powtórna lokacja dokonana została przez Władysława Jagiełłę w 1422 r. Przeniósł on wówczas tu tejszą ludność na prawo niemieckie. Ustanowił również w Kruszwicy targ cotygodniowy w soboty, a jarmark na św. Klemensa i w dwa najbliższe dni.

III. CENTRUM MAŁEGO MIASTA – RYNEK KRUSZWICKI W XIII-XV W.

Rynek kruszwicki – centrum małego miasta późnośredniowiecznego – uznany był za wytwór lokacji poczynionej w 1422 r. (por. cytowane prace K. Górskiego i in.).

Obecnie miasto skupia się wokół wydłużonego, prostokątnego rynku o powierzchni około 2,9 ha. Od południa przylega do niego plac (Stary Rynek) o powierzchni 0,8 ha. Łącznie więc owe rynki zajmują 3,7 ha (por. ryc. 1).

Stary Rynek zwręży się na południu ku traktowi, którym biegł niegdyś szlak handlowy przez goplańską przeprawę. Przypuszczamy, że ów mniejszy plac łączył się z pierwszą lokacją miasta. Jego trójkątne rozplanowanie determinowane było tym, iż powstał on w miejscu rozwidlenia się dróg szlaku. Jak obrazuje to późniejsza mapa, jeszcze w XIX wieku stał tam krzyż. Przeprowadzone badania archeologiczne ujawniły bogate pozostałości osadnictwa wczesnośredniowiecznego z VI-X po XIII w., a ponadto relikty zabudowy późnośredniowiecznej i nowożytniej. Obok zalegało cmentarzysko z XII-XIII w. (por. DZIEDUSZYCKI 1984a). Ze Starego Rynku wybiega dzisiaj w kierunku wschodnim uliczka (ul. Piasta) wiążąca się funkcjonalnie z tym placem. Prowadziła ona w kierunku Gopła i zamku, a więc ku przeprawie mostowej. Przy ulicy tej jeszcze w XIX w. miały istnieć słone źródła, w tym i studnia z solanką (GÓRSKI 1953). Znaczenie Starego Rynku polegałoby więc na tym, iż położony w centralnej części aglomeracji, w miejscu tradycyjnego osadnictwa wczesnośredniowiecznego miał duże znaczenie lokalne i interregionalne. W tym ostatnim przypadku należy jeszcze raz wspomnieć, iż

też właśnie przebiegał szlak z południa: gnieźnieńsko-poznański biegnący przez Gopło na Radziejów, Włocławek, Pomorze oraz na Inowrocław.

Mamy jedynie skromne dane poświadczające istnienie zabudowy mieszkalnej miasta lokacyjnego skupiającej się wokół Rynku. Przypuszczalnie były to w większości budowle drewniane lub o konstrukcji szachulcowej. Brak źródeł, które wskazywałyby, iż tworzyły one kwartały mieszkalne widoczne w wielu ośrodkach lokacyjnych. Ten typ urbanistyczny Kruszwicy obserwować można jeszcze w 1. poł. XIX w. Wskazuje na to plan miasta z 1837 r. (por. ryc. 1).

Wyniki badań wykopaliskowych (w 1982 r.) ujawniły np. na ul. Piasta, przez którą przebiegał szlak, przy Starym Rynku, zaleganie części budowli drewnianej o konstrukcji zrębowej (JAGŁOWSKI 1991, s. 21). Niezidentyfikowane bliżej drewniane pozostałości budownictwa (?) odkryto w przeszłości w trakcie prac ziemnych zarówno przy wspomnianej ul. Piasta, jak też przy ul. Zamkowej prowadzącej dzisiaj do mostu (GÓRSKI 1953, s. 40). Ta ostatnia powstała raczej w czasach nowożytnych, kiedy to przez nawiezenie ziemi podniesiono poziom bagnistych terenów dawnej odnogi Gopła.

Z północnej pierzei Rynku wychodzi ulica, która jeszcze w 1. poł. XIX w. kończyła się ślepo w polach (ul. Powstańców Wielkopolskich). Obok przebiegała druga (ul. Rybaki) biegnąca w kierunku drugiej przeprawy do osady przymostowej (ul. Wodna, por. ryc. 1). Jej relikty odkryliśmy w trakcie badań w 1996 r. (por. DZIEDUSZYCKI 1998a). Jak już stwierdziliśmy, zwarta zabudowa Kruszwicy nie sięgała

poza Stary Rynek i Rynek oraz ich najbliższe okolice. Północny skraj Rynku, podobnie jak zachodni, według danych z naszych badań w 1996 r., to obszary podmokłe, bagniste. Profile archeologiczno-przyrodnicze wskazują na zaleganie tam grubych warstw roślinności wodno-torfowej przysypanych dopiero w końcu XIX w. nawiezioną ziemią. W wyniku przeprowadzonych prac inżynierskich nastąpiła współczesna rozbudowa miasta w kierunku północnym i wytyczono drogę do Inowrocławia po lewej stronie Gopła. W związku z powyższymi spostrzeżeniami, jakie sformułowaliśmy na podstawie naszych ostatnich badań, rodzą się pytania – dlaczego w Kruszwicy otoczonej terenami podmokłymi i bagnami nie starano się w późnym średniowieczu i nowożytności przezwyciężyć owych przeszkód, jak to miało miejsce np. w Szczecinie, Wrocławiu i innych ośrodkach lokacyjnych położonych na dnie dolin, w rozlewiskach rzek. Wiemy ponadto, że w późnośredniowiecznym mieście każda działka była z czasem na „wagę złota”, a to często ze względu na ograniczoną obwarowaniami przestrzeń. Dlaczego więc w Kruszwicy, mieście bez murów obronnych, nie zastosowano takich rozwiązań? Odpowiedzi na to pytanie postaramy się udzielić w następnej części artykułu.

Dalsze nasze rozważania dotyczą zagadnień urbanistycznych lokacyjnej Kruszwicy, w więc odkrytych tutaj pozostałości łączących się z ośrodkiem kultu, z produkcją, handlem. Najnowsze badania archeologiczne, jak też interpretacja źródeł pisanych, pozwalają przyjąć tezę, iż głównym centrum kultu w miejskiej Kruszwicy był położony w pierzei wschodniej kościół św. Klemensa. Genezę jego powstania wiąże się z 2. poł. XIII w. Przeprowadzone prace archeologiczne wykazały, iż otoczony był on cmentarzem. Badania w 1999 r. pozwoliły stwierdzić, iż w przeszłości w niedalekiej odległości na zachód od kościoła wznosiły się budowle drewniano(?)gliniane z glinianymi podłogami. Konstrukcje te nosiły ślady pożaru, a w jednej z nich odkryliśmy mały spichrz

zawierający spalone zboże (żyto zachwaszczone kąkolem, uprzejma ekspertyza prof. dr. hab. A. Dziechowskiego z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, Oddział Poznań). Nie można wykluczyć, iż odsłonięte relikty były pozostałościami budynków szachulcowych. Analogiczne rumowiska spalonych budowli odkryto np. na Starym Mieście w Olsztynie (MICHAŁSKI 1998, s. 138, ryc. 87-88). Budowle takie znamy zresztą z wielu innych późnośredniowiecznych ośrodków. Być może, w przypadku Kruszwicy były to pozostałości kramów (sugestię taką wysunął dr Cezary Buśko z Katedry Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego). Mogły one spłonąć zarówno w trakcie pożaru Kruszwicy, o którym wspomina dokument króla Olbrachta wydany w Toruniu w 1501 r., zwalniający pogorzalców na 5 lat od różnych podatków (CALLIER 1895, s. 46), jak też i w późniejszym czasie – w trakcie najazdu szwedzkiego.

Kontynuując charakterystykę urbanistyki centrum lokacyjnej Kruszwicy, należy wspomnieć, że w pewnej odległości od kościoła św. Klemensa i ewentualnych kramów odkryliśmy w północnej części Rynku półziemiankową kuźnię dokumentowaną licznymi żużlami żelaznymi i ceramiką późnośredniowieczną. Kuźnie takie znamy np. z lokacyjnego Wrocławia (XIII-XIV w., BUŚKO, PIEKAŁSKI 1994, s. 401 i nast.).

Prace prowadzone przez nas w centrum Kruszwicy pozwoliły również na zlokalizowanie łupki żelaznych w rejonie szeroko pojętego zaplecza zachodniej pierzei Rynku. Być może, znajdowała się tam następna kuźnia, bądź też na stoku wyniesienia, poza centrum wytapiano żelazo w ogniskach dymarskich, a następnie przeprowadzano tam prace kowalskie, mające na celu odkuwanie otrzymanej łupki z zanieczyszczeń (por. DZIEDUSZYCCY 1998a, a także ryc. 1).

Omawiając infrastrukturę gospodarczą późnośredniowiecznej Kruszwicy, nie sposób jeszcze raz nie zaakcentować występowania tutaj słonych źródeł. Jak wiadomo, lokalizuje się je w rejonie Starego Rynku i z tyłu zachodniej pierzei Rynku (por. ryc. 1; GÓRSKI 1953, tabl. 3).

IV. CENTRUM MIASTA I JEGO POTENCJAŁ DEMOGRAFICZNY

Na wielkość populacji zamieszkującej średniowieczną Kruszwicę w znaczny sposób wpływały wydarzenia polityczno-militarne owej doby. Wspomnijmy tu wycięcie siedmiu szyków rycerstwa kruszwickiego w 1096 r. przez wojska Władysława Hermana, walki dynastyczne w XIII wieku zakończone spaleniem grodu w 1271 r., zajęcie Kruszwicy przez Krzy-

żaków w 1332 r., a później w jej rejonie tocząca się wojna pomiędzy stronnikami Jadwigi a zwolennikami księcia mazowieckiego Ziemowita w latach 1382-1385 (GÓRSKI 1965, s. 209 i nast.). Na wielkość ówczesnej populacji zamieszkującej ten ośrodek niekorzystnie wpływały więc nie tylko same konflikty zbrojne, ale też częste zmiany przynależności politycznej

w XIII-XIV w. Hipotetycznie zakłada się, że w tym okresie aglomerację ową zamieszkiwało 500-700 mieszkańców (DZIEDUSZYCKA 1985, tab.9).

W 1485 r. Kruszwica zobowiązana była do wystawienia trzech zbrojnych. Na tej podstawie H. Samsonowicz (1979, s. 920, 930) zakwalifikował ją do IV kategorii miast, które liczyły przeciętnie do 400 mieszkańców. Na dalszych dziejach demograficznych miasta z pewnością zaważyły klęski elementarne, takie jak np. wspomniany pożar miasta znany z dokumen-

tu z 1501 r. Przyjmuje się, że w XVI wieku był to ośrodek liczący poniżej 500 mieszkańców, a w XVII wieku, przed najazdem szwedzkim, liczył 100-120 osób (por. lustracje z lat 1661-1662; GULDON 1963, s. 60, 70). W XVII wieku z zagłady łączącej się z najazdem szwedzkim ocalało tylko ośmiu mieszczan. Kres tradycyjnej populacji kruszwickiej nastąpił po wojnach i zarazach w początkach XVIII w. (prawdopodobnie w 1709 r.). Nie ocalał wtedy żaden z mieszkańców Kruszwicy, jak i pobliskich Łagiewnik (GÓRSKI 1965, s. 212).

V. PROCES PRZESUWANIA SIĘ LUDNOŚCI Z ZAPLECZA KU CENTRUM LOKACYJNEMU

W późnośredniowiecznej aglomeracji kruszwickiej zaobserwować można tendencję do przesuwania się pewnych grup ludności do centrum miejskiego. Tego typu procesy, być może, wiązały się już z pierwszą, XIII-wieczną lokacją. Wyraźniejszych dowodów dostarcza dokument dotyczący drugiej lokacji Kruszwicy w 1442 r. (zob. interpretacja GÓRSKIEGO 1953). Objęto nią bowiem *oppidum cum suburbium*, a więc otwartą osadę targową (dzisiejsze miasto lewobrzeżne i „podgrodzie” – część dawnego grodu bez Wzgórza, gdzie wznosił się zamek oddzielony trzema fosami (por. DZIEDUSZYCKI 1984a). Objęcie części dawnego grodu (podzamcza) dokumentem lokacyjnym z pewnością czyniono dla pomnożenia liczby mieszkańców miasta lokacyjnego i podniesienia zarazem rangi wciąż efemerycznego tworu reformy miejskiej. Dodać można, że ówczesny teren podzamcza zamieszkiwali kmiecie (*cmethones*, w 1409 r. 2 gospodarstwa), jak i inni mieszkańcy (*et incole*). W tym ostatnim przypadku nie wykluczamy, że byli to kupcy. Interpretacja owego dokumentu dopuszcza więc możliwość przeniesienia kmieci i innych mieszkańców podzamcza do miasteczka i pozostawienie ziemi w posiadaniu starosty, gdyż obszar ów, jak wspomnieliśmy, był królewską ziemią do 1772 r.

Uważamy, że przemieszczenie w XV wieku grupy ludności z podzamcza do centrum miasta lokacyjnego było odbiciem energicznych działań monarchy. Wprawdzie prowadziły one do ogołocenia z mieszkańców części królewskiej w Kruszwicy, ale w końcowym efekcie wzmacniały demograficznie i gospodarczo zamierzenie utrwalenia lokalnej organizacji miejskiej.

Naszą hipotezę, głoszącą iż wśród przeniesionych do centrum mieszkańców podzamcza byli kupcy, wspierają odkrycia archeologiczne: na koniec XII w.

datowany jest w Kruszwicy mały skarb brakteatów Mieszka III (1173-1202, KUBIAK, PASZKIEWICZ 1998, s. 27). Następnymi zespołami monet odkrytych w trakcie prac wykopaliskowych na terenie podzamcza były dwa skarbczyki kupców. Pierwszy z nich – datowany na XII/XIII w. złożony był z 6 zlepionych brakteatów pochodzących z Niemiec (Brandenburgia?, wschodnia Saksonia?, Lüneburg?, Pomorze Zachodnie?). Drugi – datowany na XIII/XIV w., pochodzący również z badań na podzamczu zawierał co najmniej 14 brakteatów guziczkowych ze Strzałowa/Stralsundu. Był to depozyt pierwotny i możliwe, że w całości został przywieziony do Kruszwicy z tego ośrodka (por. SUCHODOLSKI 1974; DZIEDUSZYCKI 1975; 1994, KUBIAK, PASZKIEWICZ 1998, s. 27 i nast.). Jak się przypuszcza, owe dwa depozyty monet opakowane były w skórzany rulon (stąd też ich zlepienie), i stanowiły prawdopodobnie pierwotne depozyty kupieckie (KJERSNOWSKI 1960, s. 447).

Z wymianą, kupiectwem, a zarazem komunikacją związane było powstanie w Kruszwicy wspomnianych: dróg-szlaków, przeprawy, mostów. Już we wczesnym średniowieczu wzniesiono tam przeprawę mostową przez Gopło chronioną przez gród państwowy, a później zamek. Powstanie drugiej przeprawy łączy się z erygowaniem kościoła św. Piotra na wschodnim brzegu Gopła (ryc. 1) i ulokowaniem tamże włości kościelnych. Kompleks ten wymagał urządzeń do komunikacji z osadą targową na lewym brzegu jeziora, a później z miastem lokacyjnym (DZIEDUSZYCKI 1984a; 1984b). Na dowód istnienia w XIII wieku mostów w Kruszwicy przytaczany jest wzmiankowany już dokument, będący krzyżackim fałsyfikatem sprzed 1234 r. Wystawiony był on bowiem na „mostach kruszwickich” (GÓRSKI 1965, s. 202). Inny dokument wspomina o ustanowionej w 1252 r.

komorze celnej przy moście kruszwickim (CALLIER 1895, s. 39).

Na podstawie przeprowadzonych w 1974 r. badań archeologicznych nie wykluczamy, że owa komora celna zlokalizowana była w bagnistej części podzamcza, gdzie istniała przeprawa ładowa do mo-

stów łączących Wyspę Grodową z pobrzeżami Gopła (ryc. 1). Świadczą o tym odkryte szczątki przeprawy – kilka poziomów ulic drewnianych oraz, być może, związane z pobieraniem myta-cła drewniane budynki zrębowe (DZIEDUSZYCKI 1984a; 1984b).

VI. CENTRUM PÓŻNOŚREDNIOWIECZNEGO MIASTA A OŚRODKI KULTU

Różnorodne aspekty działalności późnośredniowiecznych ośrodków kultu religijnego kształtowały też charakter ówczesnej sfery profanum. W mieście lokacyjnym centralne położenie kościoła parafialnego, jego związek z placem targowym i cmentarzem miejskim nadawało sens powiązaniu żywych i umarłych w jedną, wieczną gminę. Była to zarazem przestrzeń sakralna gminy, włączając w to też plac (Rynek), w której następowała integracja całej społeczności miejskiej. Obejmowała ona swoim zasięgiem grupy spoza aglomeracji należące do jednej parafii (chłopi, szlachta i inni, por. MORAWSKI 1992, s. 299).

W przypadku wczesnośredniowiecznej Kruszwicy najstarszą świątynią był znany z przekazów kościoł św. Wita, posadowiony w państwowym grodzie piastowskim. Nie zachował się on jednak do czasów późnośredniowiecznych. Wezwanie św. Wita nosiło od 2. poł. XIII w. oraculum wspomniane w kronice Boguchwała (szerzej: GÓRSKI 1953, s. 45). Była to kaplica, której szczątki przypuszczalnie odkryliśmy w 1974 r. (DZIEDUSZYCKI 1984a; 1984b). Kaplica owa położona była na skraju dawnego grodu i, być może, spełniała funkcje kultowe związane z istnieniem w pobliżu drewnianego zamku, wzniesionego na wzgórzu na miejscu grodu. Możliwe, że jej lokalizacja miała związek z przebiegiem tutaj przeprawy (ryc. 1).

Dla centrum miasta lokacyjnego zasadnicze jednak znaczenie miał wspomniany już kościół św. Klemensa, wzniesiony w północno-wschodniej pierzei Rynku (ryc. 1). Był to kościół parafialny z poświęconym wykopaliskowo otaczającym go cmentarzem (DZIEDUSZYCKI 1998a, a także ŁBIK 1997). Kościół ten położony był ponadto na szlaku biegnącym ku przeprawie mostowej, w otoczeniu budowli o znaczeniu wytwórczym i handlowym.

Dotąd przyjmowano, iż w obrębie lokacyjnej Kruszwicy, w południowej części Starego Rynku, tam gdzie jeszcze w XIX wieku wznosił się krzyż na rozstajach dróg (ryc. 1), istniał kościół Najświętszej Marii Panny (por. GÓRSKI 1953; 1965 i in.). Miała to być świątynia parafialna, która zanikła po lokacji w 1422 r.

Bezpośrednim źródłem potwierdzającym obecność owego obiektu miał być przekaz pisany. Pośrednio łączono z nim odkryte w pobliżu cmentarzysko z XII-XIII w. Według najnowszych badań kościół ten jednak nie istniał. Nastąpiła tu bowiem pomyłka w odczytaniu źródła, którą popełnił jeden z historyków. Uczynił on bowiem z kościoła mariackiego w Krakowie (Cracoviensis) kościół kruszwicki (Crusviciensis, zob. ŁBIK 1997; KURZAWA, KARCZEWSKI w druku). W związku z tym za możliwe należałoby uznać istnienie w tej części ośrodka jedynie kaplicy cmentarnej, łączącej się z pobliskim cmentarzyskiem. Nigdy jednak nie była ona poświadczona archeologicznie.

Na obszarze królewskiej roli ośrodka kultowego, związanego z władzą państwową, pełniła kaplica w zamku pobudowanym przez Kazimierza Wielkiego, a poświęcona późnym źródłem z 1527 r. (GÓRSKI 1953, s. 45). Jej istnienie na zamku dokumentują też źródła archeologiczne z naszych ostatnich badań, jak chociażby fragment witraża z napisem „Ave Maria”. Prawdopodobnie kaplica owa powstała już po zniszczeniu wspomnianego oraculum św. Wita.

W późniejszym okresie na terenie Wyspy Grodowej, naprzeciwko zamku, według K. Górskiego (1953, s. 43, 46) powstał w latach 1460-1470 kościółek św. Stanisława. Badania archeologiczne potwierdziły zaleganie w tym miejscu cmentarzyska, które podczas budowy wodociągów miejskich w 1934 r. zostało częściowo zniszczone wraz z pozostałościami fundamentów wspomnianej świątyni. Kościół ten nie istniał około 1580 r. Jeśliby przyjąć tezę K. Górskiego za wiarygodną, a więc za możliwe istnienie tego obiektu kultu – to trudno będzie określić funkcję, jaką mógł spełniać w obrębie aglomeracji kruszwickiej. Jednak jego położenie przy głównej przeprawie kruszwickiej, wezwanie oraz zaleganie tutaj pochówków mogłyby świadczyć, iż była to fundacja państwowa, znajdująca swoje odbicie w formie małego kościółka lub kaplicy.

Duże znaczenie dla rangi ośrodka miał kościół św. Piotra, położony na wschodnim brzegu Gopła (ryc. 1), pobudowany w 1. poł. XII w. (ŚWIECHOWSKI 1954).

Najprawdopodobniej była to w XII w. siedziba biskupia (LABUDA 1968). Kościół ten odgrywał znaczącą rolę w dziejach miejskiej Kruszwicy. Był on bowiem właścicielem największych włości na wschodnim brzegu Gopła. Być może, do niego należała druga przeprawa przez Gopło. Można tu dodać, że w późnym średniowieczu przy kolegiacie kruszwickiej działała szkoła poświęcona w źródłach imionami scholastyków z XIII w. (HEWNER 1998, s. 31). Źródło z 1326 r. podaje, iż przychody szkoły w Kruszwicy oszacowano na 4,5 grzywny srebra. Na wynagrodzenie prałata-scholastyka i utrzymanie szkoły przeznaczono dochody z folwarków w Łagiewnikach i Konarzewie. Jest też prawdopodobne, że właśnie w kościele św. Piotra odbyły się zaślubiny Judyty, córki Bolesława Krzywoustego z Ottonem, synem Albrechta Niedźwiedzia, margrafa brandenburskiego, w obecności jej braci Bolesława Kędzierzawego i Mieczysława Starego oraz Fryderyka, arcybiskupa magdeburskiego i innych dostojników. Zaślubiny owe, łączone z tzw. zjazdem kruszwickim, odbyły się w 1148 r. (CALLIER 1895, s. 37).

Inną świątynią, mającą duże znaczenie społeczno-kulturowe dla Kruszwicy ze względu na spełnianie przez nią wszechstronne funkcje, był kościół św.

Gotarda, położony na wschodnim brzegu Gopła, przy przeprawie i drodze z południa na Pomorze oraz na trakcie wschód-zachód. Odgrywał on ważną funkcję usługowo-tranzytową zarówno w stosunku do ośrodka miejskiego w Kruszwicy, jak też do szlaków dalekosiężnych (MŁYNARSKA-KALETYNOWA 1994). Otoczony był cmentarzem, na który, według naszych badań, nawarstwiły się relikty osady. Od północy kościół ten przytykał do włości świątyni św. Piotra, a od południa do królewskiej. Jego wzniesienie łączy się z fundacją Bolesława Kędzierzawego. Jak przypuszcza M. Młynarska-Kaletynowa (1994), fundacja ta mogła mieć miejsce tuż po zjeździe panów saskich z polskimi książętami w 1148 r. Trudno jednak określić czas istnienia tej świątyni, w każdym razie spis majątków kościoła kujawskiego z 1527 r. już jej nie wymienia. Dodać można, że w średniowieczu wezwanie św. Gotarda dawano kościołom i kaplicom umiejscowionym przy szpitalach pełniących funkcję schronienia dla podróżnych, starców, rzadziej chorych. Aby kościoły pod tym wezwaniem mogły spełniać taką rolę, umieszczano je przy przeprawach (por. Włocławek i naprzeciw niego, po drugiej stronie Wisły, miejscowość Szpetal z XIII-wiecznym kościołem św. Gotarda, szerzej GÓRSKI 1965, s. 204).

VII. CZYNNIKI DETERMINUJĄCE ROZWÓJ LOKACYJNEJ KRUSZWICY I JEJ CENTRUM

Przedstawione dzieje tworzenia się i dalszej egzystencji centrum małego miasta, jakim była Kruszwica w okresie od XIII do pocz. XVI w., obrazują zarazem głębsze przemiany socjotopograficzne i urbanistyczne dokonujące się w tym czasie w wielu ośrodkach miejskich. Można nadmienić, że Kruszwica we wczesnym średniowieczu, będąc jednym z głównych ośrodków państwa wczesnopiastowskiego, przekształciła się w późnym średniowieczu w nieduże miasteczko bez murów obronnych, o luźnej zabudowie i to głównie wzdłuż Rynku, o małym potencjale demograficznym i gospodarczym. Już sam fakt zaniknięcia na pewien okres tradycji pierwszej lokacji, jaka mogła się dokonać przed 1303 r., a później powolny rozwój aglomeracji po nowej lokacji w 1422 r. sugeruje, iż istniało tu wiele czynników wpływających na dynamikę przemian Kruszwicy w tym okresie.

O ile zmniejszenie się znaczenia interregionalnego tego późnośredniowiecznego ośrodka w stosunku do jego rangi we wczesnym średniowieczu można tłumaczyć m.in. zaistnieniem wielu niekorzystnych

w XIII-XV w. czynników natury społecznej, organizacyjnej, politycznej i gospodarczej, które złożyły się na zmianę pomyślną dotąd koniunktury Kujaw i Wielkopolski (DZIEDUSZYCKI 1995; DZIEDUSZYCCY 1996), o tyle wraz z powstawaniem bardziej złożonego, późnośredniowiecznego systemu władzy i zarządzania ulec musiały przemianie istniejące starsze układy socjo-urbanistyczne. Dlatego też rozpatrywaliśmy czynniki, które mogły determinować kierunki rozwoju późnośredniowiecznej Kruszwicy. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują:

1. Uwarunkowania wynikające ze skutków następujących przemian klimatycznych, których istnienie sygnalizowaliśmy już wcześniej. Jak wiemy, duże przemiany środowiskowe zaszły wraz z powstaniem wczesnośredniowiecznego ośrodka władzy w Kruszwicy (DZIEDUSZYCKI 1976; 1977; 1984a; 1993), kiedy na skutek intensywnej eksploatacji zaplecza następowały kolejne fazy progresji wód Gopła. W późnym średniowieczu w wyniku szerszych przeobrażeń (m.in. wyrębu lasów) nastąpiło zarówno zawilgocenie, jak

i oziębienie miejscowego klimatu oraz najwyżej notowane podniesienie się wód jeziora. Wiązało się to zarazem z zabagnieniem jego pobraży, w tym otoczenia miasta lokacyjnego. Nawet po przeprowadzeniu pruskich regulacji wodnych w 2. poł. XIX w., które doprowadziły do opadnięcia wód Gopła, ten stan rzeczy w pewnym zakresie przetrwał po czasy współczesne. Bagnista przestrzeń widoczna była bowiem jeszcze w 1. poł. XIX w. i w czasach późniejszych (DZIEDUSZYCKI 1993). Potwierdzona jest ona również badaniami archeologiczno-przyrodniczymi. W związku z tym ośrodek lokacyjny w Kruszwicy nie mógł się rozwijać swobodnie w żadnym kierunku bez specjalnych prac inżynierskich, gdyż zarówno od zachodu, południa, jak i północy rozciągały się bagna i tereny podmokłe, a od wschodu granicę stanowiło jezioro Gopło (ryc. 1). Tylko przestrzeń położona na wywyższeniu, wyspie usytuowanej na zachodnim brzegu jeziora, stanowiła teren, na którym mogło powstać miasto lokacyjne. Owe ograniczenia przestrzenne mogły też w pewnym zakresie wpłynąć na oblicze urbanistyczne ośrodka i jego późnośredniowiecznego centrum, a więc na niewykształcenie się tam kwartałów zabudowy znanych z innych miast, jak i na specyficzną zabudowę wokół rynku.

2. Za następny ważny czynnik przemian uznaliśmy uwarunkowania demograficzne. Kruszwica, jak wiele ówczesnych miast polskich, ulegała licznym klęskom elementarnym. Jak wynika z przytoczonych już ustaleń, ów potencjał demograficzny, czyli podstawowa grupa ludzi zdolna do różnorodnych działań, nie mogła, ze względu na swoją małą liczebność, podjąć szerszych wysiłków w celu kolonizacji okolicznych terenów. Wymagały one bowiem dużych nakładów zbiorowej pracy oraz różnorodnych środków. W przypadku Kruszwy zachodziło raczej odtworzenie się populacji na zasadzie reprodukcji prostej, niż jej ekspansja poza obręb centrum.

3. Niezwykle ważnymi czynnikami, które w sposób znaczący wpłynęły na uformowanie się tu ośrodka i jego centrum, oraz determinowały nieraz jego przemiany, były zróżnicowane stosunki własnościowe w samej Kruszwicy, jak też w jej najbliższym zapleczu.

Wspominaliśmy już, że w XII wieku ośrodek ten charakteryzował policentryzm socjotopograficzny, łączący się z powstaniem nowych instytucji kościelnych (kościół św. Piotra na wschodnim brzegu Gopła) oraz istnieniem państwowej włości królewskiej (DZIEDUSZYCKI 1984a). Powstanie miasta lokacyjnego stanowiło wzbogacenie aglomeracji o nowy ele-

ment zarówno osadniczy, jak i władzy, zarządzania, administracji. Miasto było więc zaledwie częścią starszego, już istniejącego układu, który wcześniej okrzepł i ekspandował na bliższe i dalsze zaplecze. Ośrodek ten nie należał więc do typowych miast późnośredniowiecznych, których samorząd mógł w większym lub mniejszym stopniu kierować ekspansją przestrzenną i organizacyjną miasta. W Kruszwicy istniejące włości w sposób zasadniczy hamowały owe zamierzenia.

Wspomnijmy, że miasto lokacyjne, położone na zachodnim brzegu Gopła, oprócz wód jeziora od brzegu wschodniego ograniczał teren Wyspy Grodowej tzw. Przygródek oraz zamek. Były one własnością grodzstwa i stanowiły królewszczyznę. Na wschodnim brzegu Gopła istniał też folwark starościński z wsią Grodztwo, od północy graniczący z posiadłościami kościelnymi (ryc. 1, GÓRSKI 1953, s. 48).

Wiemy też, że w 1252 r. ustanowiono komorę celną przy moście kruszwickim. Prawdopodobnie dochód z niej należał do grodzstwa, a nie bezpośrednio do miasta. Omawiając zasięgi włości świeckich, należy jeszcze wspomnieć, iż jeszcze w 1409 r. królewszczyzną była pobliska wieś Łagiewniki.

W przypadku władzy królewskiej i związanych z nią urzędów, które istniały w Kruszwicy, duże znaczenie miała budowa ich siedziby, a więc zamku w 2. poł. XIV w. Był on zarazem dogodną bazą-fortecą przystosowaną do wypadów zbrojnych na północ, jak też ryglował militarnie szlaki wodne i lądowe. Stanowił też znaczący ośrodek życia politycznego i administracyjnego regionu. Wraz z zapleczem królewskich posiadłości, w tym i Wyspą Grodową, przez którą przebiegała przeprawa, był odrębną jednostką osadniczą odgrywającą dużą rolę w rozwoju miasta lokacyjnego.

Majątki kościelne w późnośredniowiecznej Kruszwicy i jej najbliższym zapleczu koncentrowały się przede wszystkim w północnym rejonie wschodniego brzegu Gopła. W źródłach pisanych wśród własności kapituły kruszwickiej wymienia się (CALLIER 1895):

a. część Kruszwy, gdzie wznosił się kościół św. Piotra, jako posiadłość kanoników (Probostwo). Do Kościoła należała też dziesięcina z pobliskiego Gizewa i Łagiewnik.

b. wśród posiadłości prałatów był folwark w Kruszwicy-Wsi (ryc. 1). Własnością kapituły były też pobliskie Świątniki, a więc osada, której mieszkańcy świadczyli posługi na rzecz Kościoła.

c. do funduszy wikariuszy należała także dziesięcina z Kobylnik – osady służebnej, której tereny graniczyły od północy z Kruszwicą.

W rejonie Kruszwicy istniały także włości innych instytucji kościelnych. I tak np. w 1271 r. książę Bolesław darował biskupstwu włocławskiemu nieistniejącą już dziś wieś służebną – Korabniki. Do tego też biskupstwa należały pobliskie osady: w Sławsku, Karsku, a także połowa karczem kruszwickich nadanych w 1252 r. (CALLIER 1895). Do biskupa chełmińskiego należały Chełmce (1233 r.), a do klasztoru w Mogilnie niedalekie Gocanowo.

W tym kontekście jeszcze raz należy wspomnieć o miejskim parafialnym centrum kultu, jakie stanowił kościół św. Klemensa z uposażeniem, o drugiej przeprawie przez Gopło, być może, pozostającej we władaniu Kościoła, oraz o kościele św. Gotarda, który wraz z zapleczem posadowiony był przy wyjściu przeprawy na wschodnim brzegu Gopła (ryc. 1).

W świetle powyższych przykładów uznać można z dużą dozą prawdopodobieństwa, iż istnienie tak rozległych majątności kościelnych w najbliższym sąsiedztwie miasta mogło zahamować rozwój przestrzenny ośrodka.

4. Duże znaczenie mogła mieć też wspomniana już zmiana koniunktury regionu, zatem także szersze czynniki natury politycznej, administracyjno-organizacyjnej i in. Było to np. odpadnięcie od kasztelanii kruszwickiej czoł opolnych: Inowrocławia (przed 1241) i Radziejowa (około 1271). Poczynając od wieku XIII, następowały też zasadnicze zmiany szlaków komunikacyjno-handlowych warunkowane m.in. konkurencyjnością powstałych ośrodków lokacyjnych w Inowrocławiu, Radziejowie i Włocławku. W związku z tym, o ile Kruszwica we wczesnym średniowieczu, jako istotny ośrodek państwowy, mogła być celem szlaków kupieckich, o tyle w późnym średniowieczu wiodł przez nią trakt tranzytowy.

5. Do czynników negatywnych należały również liczne konflikty zbrojne i postępujące za nimi zarazy, nawiedzające w późnym średniowieczu Kujawy a łączące się z zagrożeniem krzyżackim i wojnami domowymi. Owe kataklizmy powodowały, jak już wspominaliśmy, okresowe zmniejszanie się liczebności populacji tu zamieszkującej. Możliwe, że brak fortyfikacji miejskich spowodowany był zarówno niewielkim potencjałem demograficznym, jak też niedoborem środków materialnych. Wydaje się jednak, że brak obwarowań miasta był spowodowany głównie tym, iż była tam już posadowiona twierdza-zamek, jedna z większych w tym regionie.

6. Znaczący dla przemian miejskich był także niedorozwój infrastruktury rzemieślniczo-handlowej, tak

ważnej dla pomyślności każdego miasta lokacyjnego w warunkach wkraczania gospodarki towarowo-pieniężnej. Chociaż Kruszwica położona była na ważnym szlaku i istniała tam przeprawa przez Gopło, to nie w pełni wykształciła się grupa ludzi zajmujących się w szerszym zakresie rzemiosłem i handlem. Być może, w ograniczonym stopniu, w dużej części na własny użytek, korzystano z lokalnych solanek. Wytop żelaza i jego kuźnicza obróbka przeznaczone były raczej na miejscowy rynek. Wobec braku źródeł pisanych z XIII-XIV w. dotyczących omawianych problemów, możemy jedynie domniemywać, że wytwórczość ówczesna skupiała się w centrum Kruszwicy, a więc na terenie dzisiejszego Rynku. Potwierdzają to częściowo przytoczone już wyniki badań archeologicznych. Działalność produkcyjna koncentrowała się głównie na gospodarce rolno-hodowlanej i przetwórstwie jej płodów. Znaczące było rybactwo oraz takie rzemiosła, jak: kowalstwo, kuśnierstwo, rzeźnictwo i in. Generalnie późnośredniowieczną infrastrukturę zajęć ówczesnych mieszkańców miasta podzielić możemy na trzy grupy funkcjonalne:

a. związaną z obsługą szlaku komunikacyjno-handlowego, a więc łączącą się z pobytem tutaj nielicznych kupców, jak też karczmarzy zajmujących kilka(?) karczem,

b. z obsługą dworu, okresowo przebywającego tu wraz z monarchą, rycerstwa, urzędników i służby skupionej na zamku, w ośrodku militarno-administracyjnym, gdzie, jak wiemy, miały swoją siedzibę różnorodne urzędy,

c. z obsługą niezwykle silnego ośrodka kościelnego. Łączyło się to z pewnością z zaangażowaniem dużej części populacji w obsługę świątyń (Probstwo, Świątniki), kościoła ze szpitalem (św. Gotard), szkoły czy innych mniejszych miejsc kultu. Osobną formę przybierały świadczenia dla duchownych (szerzej DZIEDUSZYCCY 1993).

Biorąc pod uwagę strukturę zawodową mieszkańców późnośredniowiecznej Kruszwicy, możemy domniemywać, że zarówno Kościół, jak też ośrodek władzy państwowej były ważną, lokalną konkurencyjną siłą w stosunku do miasta lokacyjnego. W mieście bowiem, w sensie ekonomicznym, rynek musiał egzystować dzięki obrotowi wielu ówczesnie cenionych dóbr. W przypadku Kruszwicy sądzimy, że wczesne wyodrębnienie się stosunkowo wielkich włości feudalnych i istnienie tam jeszcze dwóch ośrodków władzy duchowej i świeckiej mogło powodować zjawisko tzw. płytkości rynku, a więc braku na nim

znaczących dla gospodarki przedmiotów obrotu. Inne wymienione już uwarunkowania ujemnie wpływające na strukturę gospodarczą miasta – to możliwość wspomnianej tranzytowości szlaku oraz notowana w wielu źródłach autarkiczna działalność właścicieli włości ziemskich. Odgradzali się oni bowiem, począwszy od XII w., od gospodarki rynkowej przez organizację wytwórczości na własne potrzeby w swoich majątkach (KULISCHER 1961; MAMZER 1988; DZIEDUSZYCKI 1995). Pośrednio zaistnienie sygnalizowanej sytuacji poświadczają późniejsze źródła pisane, dotyczące Kruszwicy i jej infrastruktury zawodowej. I tak np. w 1570 r. notowane są tam 2 gorzelnie, działa też 4 rybaków i 5 karczmarzy (szlak!). Lustracja z 1582 r. wspomina o kowalu, 2 szewcach, 4 kuśnierzach, 5 rzeźnikach, 2 rybakach, 3 przekupniach (kramy!) i 2 zagrodnikach-komornikach. Czynny był wtedy już tylko 1 kocioł gorzałkowy (GULDON 1963; 1968; GÓRSKI 1965).

7. Innym czynnikiem, który kształtował obraz społeczny i gospodarczy wczesnośredniowiecznej Kruszwicy był udział jej mieszkańców w wyprawach rabunkowych. Nastąpiło to np. podczas wojny domowej w latach 1382-1383, kiedy to rozbój zastępował w pewnej mierze normy późnośredniowiecznej gospodarki towarowo-pieniężnej. O udziale kruszviczan w tej formie pozyskiwania dóbr materialnych informuje Kronika Jana z Czarnkowa (1996, 87, s. 132). Wspomina ona, że wówczas to Michał z Kurowa z rodziną i współnikami przyszedłszy z Kruszwicy złupił miasto Kwieciszewo i wieś Goryszewo zabrawszy wszystkie konie, bydło, wszystkie zwierzęta domowe i cały ten dobytek odstawiony został do Kruszwicy. Podobnie wojewoda plocki Abraham, będący ówczesnie starostą kruszwickim, złupił jednego dnia pięć wsi kapituły gnieźnieńskiej i całą zdobycz uprowadził do Kruszwicy.

* * *

Studiując burzliwe dzieje późnośredniowiecznej Kruszwicy, nie można pominąć roli, jaką odgrywała ona we wczesnym średniowieczu, a więc z faktu, iż była wówczas jednym z naczelných polskich centrów państwowych. Na jej dalsze przemiany złożyły się omówione wyżej uwarunkowania. Ich genezę wiążemy m.in. z zachodzącym w XII wieku socjotopograficznym policentryzmem tego ośrodka, łączącym

Reasumując, wydaje się możliwe, że przedstawione powyżej negatywne czynniki determinujące rozwój Kruszwicy wynikały przede wszystkim z zaistnienia wielu lokalnych uwarunkowań natury społeczno-organizacyjnej i gospodarczej. Do ich powstania w dużej mierze przyczyniło się ukształtowanie silnych, późnośredniowiecznych ośrodków władzy państwowej i kościelnej. W tym ostatnim przypadku na uwagę zasługuje wielkość i położenie włości duchownych. Obserwowany niedorozwój społecznej struktury miasta byłby więc pochodną specyfiki funkcji, jaką ono wypełniało wobec wspomnianych instytucji. Odgrywało ono bowiem głównie rolę usługową. Ponieważ instytucje państwowe i kościelne posiadały rozległe włości otaczające miasto (zwłaszcza Kościół), przeprawy, komory celne, część karczem i, być może, inne przynoszące dochód majątności, to przypuszczalnie nie zaistniały warunki do rozwoju szerszej wytwórczości rzemieślniczej i bytu większych skupisk kupieckich. Obrazowane jest to przez strukturę zawodów wykonywanych w ówczesnej Kruszwicy, koncentrujących się głównie na lokalnym przetwórstwie na szybki użytek konsumpcyjny.

Jeśli przyjmiemy, że zamieszkiwali tam nieliczni kupcy, którzy mogli działać w owych 5 karczmach, posadowionych z pewnością przy szlaku handlowo-komunikacyjnym, to brak jest źródeł dokumentujących akumulację, czy też przedsięwzięcia, w które zainwestowaliby swój kapitał. Wydaje się, że było to spowodowane brakiem szerszych możliwości rozwoju wytwórczości i handlu. W pewnym stopniu mogła też zaważyć wspomniana tranzytowość szlaków handlowych przebiegających przez Kruszwicę. Sytuacja ta wskazuje równocześnie na niedorozwój i słabość samorządu miejskiego oraz na jego podległość dwóm głównym politycznym i gospodarczym siłom regionu.

Powyższe uwarunkowania znalazły swoje odbicie w kształtowaniu się centrum miasta, które samo w sobie było już miastem lokacyjnym.

się z wyodrębnieniem się osobnych włości królewskich (państwowych) i kościelnych. W czasach lokacji powstał trzeci człon aglomeracji – miasto lokacyjne na zachodnim brzegu Gopła. Jego swoistość polityczno-gospodarcza wiązała się z tym, iż podlegało ono kontroli przez instytucje świeckie i kościelne oraz z tym, że pełniło wobec tychże instytucji rolę usługowego zaplecza. Zaistniała sytuacja złożyła się

m.in. na zahamowanie inwencji mieszczan, na niewykształcenie się w pełni tego stanu, rzutowała również na ich perspektywiczne zamierzenia inwestycyjne.

Kruszwica późnośredniowieczna była więc tworem odbiegającym od innych, większych miast tej doby, także cechujących się starszymi tradycjami. Ośrodki takie, jak Poznań, Szczecin, Wrocław i in. miały możliwość ekspansji, rozwoju handlu i rzemiosła, a z czasem powiększenia zasobu swobód. Analizowane przez nas miasto nie reprezentowało więc w pełni podstawowych założeń późnośredniowiecznej reformy miejskiej (WĘDZKI 1974; PIEKALSKI 1999).

Przedstawiony „model kruszwicki” zawiera wprawdzie reguły działania ośrodka lokacyjnego, ale jego główna funkcja, jak już wspominaliśmy, polegała na gwarancji pożądanej obsługi instytucji państwowych i kościelnych. Jak wiemy, tradycje takiego układu organizacyjno-społecznego i gospodarczego stanowiły już przeżytek czasów wczesnego średniowiecza (por. MODZELEWSKI 1975; 1987). W związku z tym przeżywanie się, czy też obecność w ówczesnych stosunkach społeczno-politycznych owych już archaicznych reguł prawa książęcego mogło w dużym stopniu zahamować dalsze przemiany związane z szerszymi przeobrażeniami miast polskich.

Kruszwica lokacyjna była więc może centrum, w którym jeszcze w pełni nie skryształizowała się w umysłowości mieszczan szersza idea związana z reformą. Być może, wspomniana mało energiczna działalność samorządu i usługowe znaczenie ośrodka spowodowane było zderzeniem się dwóch przeciwstawnych norm działania, a więc istnienia przeżytków prawa książęcego i nowego elementu wzbogacającego świadomość – swobód mieszczan (DZIEDUSZYCKI 1998).

Realnym zagrożeniem dla interesów miasta był, sięgający do tradycji wczesnego średniowiecza – autarkizm – kontynuowany tu we włościach feudalnych. Charakteryzował się on dążeniami do prawnego objęcia w posiadanie pewnych instytucji i urządzeń miejskich w celu czerpania z nich zysku w srebrnej monecie (DZIEDUSZYCKI 1995; GAWLAS 1996, s. 89).

Przedmiotowe traktowanie Kruszwicy (pośrednio ocena jej materialnej wartości) w wiekach średnich przez feudałów dokumentuje zastawienie jej przez królową Elżbietę w 1377 r. wraz z niektórymi grodami ziemi kujawskiej za 2000 grzywien (CALLIER 1895).

Omawiając urbanistyczne ukształtowanie centrum późnośredniowiecznej Kruszwicy, wspomnieć należy o istnieniu tam dużych, w pewnych okresach nie zabudowanych przestrzeni (Rynku), z których plac

łączony z lokacją w 1422 r. był nieproporcjonalnie wielki w relacji do skromnego potencjału demograficznego, handlowo-rzemieślniczego, czy wreszcie do luźnej zabudowy mieszkalnej. Przyjmując, iż wytyczenie owego placu przypadło na czasy drugiej lokacji, nie można negować faktu istnienia tu Starego Rynku spełniającego, jak się wydaje, w dużej mierze swoje funkcje targowe. Jak wiemy, na podstawie wyników badań wykopaliskowych – przestrzeń o którą powiększono Stary Rynek (powyżej 2 ha) była w poszczególnych okresach mniej lub więcej zabudowana (por. ryc. 1, kuźnia, kramy). Nowe rozwiązania urbanistyczne (wdrożone po lokacji w 1422 r.) miały raczej znaczenie prestiżowe. Nadanie bowiem owego przywileju „na wyrost” i powiększenie placu rynkowego bez znajomości istniejącego potencjału demograficznego i gospodarczego oraz brak rozeznania wobec zakresu działań tradycyjnie już tu istniejących instytucji spowodowało, iż perspektywicznie nie uzyskano oczekiwanych efektów. U podstaw drugiej lokacji legło więc optymistyczne założenie, iż to właśnie dzięki niej nastąpiło podźwignięcie się miejskiej Kruszwicy, mogącej być w przyszłości ludnym i prężnym centrum, o złożonej strukturze rzemieślniczokupieckiej. Była to więc myśl-życzenie władcy sformułowana w intencji progresywnego rozwoju miasta w przyszłości.

Przykład Kruszwicy ukazuje więc, dlaczego niektóre przypadki późnośredniowiecznych lokacji miejskich nie były inwestycjami udanymi. Wydaje się, że twórcy polskiej reformy miejskiej nie przewidywali niektórych sytuacji wynikających z tradycyjnej specyfiki uwarunkowań kulturowo-gospodarczych. Nieprzewidywalność losów ośrodka obdarzonego przywilejem mogła też wynikać z zachodzących ówczesnie częstych zmian koniunkturalnych, które przesądzały nieraz o przyszłości wielu centrów miejskich (KULA 1978, s. 4 i nast.).

Lokacje miast, a więc wielopłaszczyznowe adaptacje nowych wzorców nie zawsze też przebiegały w krótkim okresie. Postępy reformy miejskiej, jej niejednorodność jakościowa powodowane były tym, iż polscy feudałowie nie stosowali w pełni przy lokacjach gotowych obcych wzorów. Wybierali z nich bowiem te rozwiązania, które odpowiadały ich celom. Dotyczyło to zwłaszcza zakresu swobód mieszczan i ich autonomii (DZIEDUSZYCKI 1998).

Tak więc niekorzystne uwarunkowania rzutujące na rozwój lokacyjnej Kruszwicy i jej centrum mogły wynikać także z powyższych przyczyn. Jednak

zapewne zasadnicze znaczenie miał fakt, iż zarówno strefa profanum – władzy świeckiej (włości ziemskie, urządzenia komunikacyjno-handlowe, węzły militarne i in.), jak też centrum sakralne (kościół św.

Piotra wraz z dużym zapleczem) nie były we władaniu mieszczan, co w konsekwencji zdecydowało o małym znaczeniu tej grupy, jak też o dalszych losach samego miasta.

LITERATURA

- BUŚKO C., PIEKALSKI J.,
1994 *Relikty średniowiecznej pracowni metalurgicznej przy ul. Malarzkiej 27/29 we Wrocławiu*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 35, s. 401-410.
- CALLIER E.,
1895 *Kruszwica*, Inowrocław.
- DLUGOSZ J.,
1962 *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, t. 1-2, Warszawa.
- DZIEDUSZYCY B. i W.,
1993 *Kruszwicki ośrodek władzy i jego przemiany w XI-XII wieku*, [w:] *Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI-XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej*, Wrocław, s. 159-172.
- 1996 *Niektóre aspekty społeczno-organizacyjne i gospodarcze przemian średniowiecznego garncarstwa Wielkopolski i Śląska*, [w:] *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej*, t. 2, Wrocław, s. 165-170.
- 1998a *Układ urbanistyczny wczesno- i późnośredniowiecznej Kruszwicy w świetle najnowszych badań archeologicznych*, [w:] *Badania archeologiczne starych miast Warmii i Mazur a problemy ich rewaloryzacji*, Olsztyn, s. 157-166.
- 1998b *Metalurgiczne zaplecze wczesnośredniowiecznego grodu w Kaszowie koło Milicza*, [w:] *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, Poznań, s. 221-235.
- DZIEDUSZYCKA B.,
1985 *Demographic and Economic Transformations in the Area Surrounding the Early Medieval Kruszwica*, „Archaeologia Polona”, t. 24, s. 73-103.
- 1995 *Z badań nad kształtowaniem się osadnictwa wczesnośredniowiecznego na przykładzie regionu nadgoplańskiego, regionu zachodnich Paluk i regionu środkowego biegu rzeki Baryczy*, „Slavia Antiqua”, t. 35, s. 69-99.
- DZIEDUSZYCKI W.,
1974 *Aneks*, [w:] S. Suchodolski, *Kruszwica, pow. Inowrocław. Monety z badań wykopaliskowych z lat 1948-1973*, „Wiadomości Numizmatyczne”, t. 18, z. 2(68), s. 119-120.
- 1976 *Wykorzystywanie surowca drzewnego we wczesnośredniowiecznej i średniowiecznej Kruszwicy*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 24, s. 35-54.
- 1977 *Eksploracja zasobów leśnych w rejonie Kruszwicy we wczesnym średniowieczu*, „Archeologia Polski”, t. 22, s. 137-183.
- 1984a *Socjotopograficzne przeobrażenia wczesnośredniowiecznych miast polskich (model kruszwicki)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 32, s. 3-21.
- 1984b *Wczesnośredniowieczna przeprawa przez Gopło (z badań stanowiska 4a w Kruszwicy)*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 36, s. 167-183.
- 1993 *Człowiek*, [w:] W. Dzieduszycki, M. Kupczyk, *Gopło. Przyroda i człowiek*, Poznań, s. 79-178.
- 1995 *Kruszce w systemach wartości i wymiany społeczeństwa Polski wczesnośredniowiecznej*, Poznań.
- 1996 *Kruszwica*, [w:] *Słownik starożytności Słowiańskich*, t. 8/2, s. 352-355.
- 1998 *Wiek XIII. Przemiany - ich specyfika i znaczenie*, [w:] *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. „Rewolucja” XIII wieku*, Wrocław, s. 17-22.
- GAWLAS S.,
1996 *O kształt zjednoczonego Królestwa*, Warszawa.
- GÓRSKI K.,
1953 *Topografia wczesnośredniowiecznej Kruszwicy*, „Studia Wczesnośredniowieczne”, t. 2, s. 37-63.
- 1965 *Dzieje Kruszwicy do końca XVIII w.*, [w:] *Kruszwica. Zarys monograficzny*, Toruń, s. 189-213.
- GULDON Z.,
1963 *Zaludnienie miast kujawskich w XVI w. i w pierwszej połowie XVII w.*, [w:] *Prace Komisji Historycznej Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego*, t. 1, Bydgoszcz, s. 51-74.
- 1968 *Lokacje miast kujawskich i dobrzyńskich w XIII-XVI w.*, „Ziemia Kujawska”, t. 2, s. 19-48.
- GULDON Z., POWIERSKI J.,
1974 *Podziały administracyjne Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej w XIII-XIV w.*, Warszawa – Poznań.
- HEWNER K.,
1998 *Kolegiata św. Piotra i Pawła w Kruszwicy. Świadek dziewiciu stuleci*, Kruszwica.
- JAGŁOWSKI P. M.,
1991 *Początki i rozwój miasta lokacyjnego w Kruszwicy w świetle informacji archeologicznych i pisanych*, „Studia do dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. 18/2, s. 5-26.
- 1995 *Miasto lokacyjne w Kruszwicy*, „Slavia Antiqua”, t. 35, s. 143-164.
- KIERSNOWSKI R.,
1960 *Pieniądz kruszcowy w Polsce średniowiecznej*, Warszawa.
- KRONIKA,
1996 *Kronika Jana z Czarnkowa*, J. Wyrozumski [red.], Kraków.
- KUBIAK S., PASZKIEWICZ B.,
1998 *Znaleziska monet z lat 1146-1500 z terenu Polski. Inwentarz*, Poznań.
- KUŁA W.,
1978 *Zacofanie gospodarcze w perspektywie historycznej*, [w:] *Badania nad historią gospodarczo-społeczną w Polsce*, Warszawa – Poznań, s. 41-51.
- KULISCHER J.,
1961 *Powszechna historia gospodarcza średniowiecza i czasów nowożytnych*, t. 1, Warszawa.
- KURZAWA D., KARCEWSKI D.,
w druku *Czy istniał w Kruszwicy kościół pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny? Korekta do topografii średniowiecznej Kruszwicy*, „Slavia Antiqua”, t. ??.
- LABUDA G.,
1968 *Początek diecezjalnej organizacji kościelnej na Pomorzu i Kujawach w XI i XII w.*, „Zapiski Historyczne”, t. 33, s. 19-60.
- ŁBİK L.,
1997 *Miedzy legendą a historią, czyli o początkach romańskiej kolegiaty św. Piotra w Kruszwicy*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu”, z. 2, s. 91-103.
- MAMZER H.,
1988 *Studia nad metalurgią żelaza na terenie północno-wschodniej Bułgarii we wczesnym średniowieczu*, Wrocław.
- MICHAŁSKI J.,
1998 *Badania archeologiczne Starego Miasta w Olsztynie*, [w:] *Badania archeologiczne starych miast Warmii i Mazur a problemy ich rewaloryzacji*, Olsztyn, s. 133-140.

- MLEYNARSKA-KALETYNOWA M.,
1994 *O kulcie św. Gotarda w Polsce XII i XIII wieku*, [w:] S. K. Kuczyński [red.], *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, Warszawa, t. 6, s. 75-90.
- MODZELEWSKI K.,
1975 *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego. X-XIII w.*, Wrocław.
- 1987 *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Wrocław.
- MORAWSKI Z.,
1992 *Funkcje religijne placów miejskich w średniowiecznej Polsce*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 40, s. 295-303.
- PAWLAK P.,
1993 *Z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Kruszwicy w latach 1993-1982*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 2, s. 215-232.
- PIEKALSKI J.,
1999 *Od Kolonii do Krakowa. Przemiana topografii wczesnych miast*, Wrocław.
- SAMSONOWICZ H.,
1979 *Liczba i wielkość miast późnego średniowiecza Polski*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 86/4, s. 917-931.
- SUCHODOLSKI S.,
1974 *Kruszwica, pow. Inowrocław. Monety z badań wykopaliskowych z lat 1948-1973*, „Wiadomości Numizmatyczne”, t. 18, 2/68, s. 112-119.
- ŚWIECHOWSKI Z.,
1954 *Wczesnośredniowieczny warsztat budowlany na przykładzie kolegiaty kruszwickiej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 2, s. 65-77.
- WĘDZKI A.,
1974 *Początki reformy miejskiej w środkowej Europie do XIII w. (Słowiańszczyzna Zachodnia)*, Warszawa.

STÄDTEBAULICHE VERWANDLUNGEN VON ZENTREN DER KLEINSTÄDTE IM LICHT DER FORSCHUNGEN DES MITTELALTERLICHEN KRUSZWICA

Zusammenfassung

Das Ziel dieses Beitrags war die Darstellung des Ursprungs und der Verwandlungen des Zentrums einer kleinen Stadt in Kujavien – Kruszwica aufgrund einer Interpretation der schriftlichen und archäologischen Quellen. Im frühen Mittelalter war es ein wichtiger Ort im Organisationssystem Polens von unheimlich besiedlungsgünstigen natürlichen Gegebenheiten (Wassernetz, schwarze Erden, Salz). Wichtige geschichtliche Momente für Kruszwica waren: Brand der Burg im Jahre 1271, die erste Stadtgründung in der 2. Hälfte des 13. Jh. und die nächste von 1422 sowie die Errichtung in der 2. Hälfte des 14. Jh. einer königlichen Burg. Die Agglomeration von Kruszwica bestand im späten Mittelalter und in der Neuzeit aus einer Gründungsstadt, Gebieten unter der königlichen Verwaltung und eines kirchlichen Zentrums. Die Genese der Verwandlungen dieses Ortes ergab sich aus den organisationswirtschaftlichen Bedingungen des 12. Jh., und insbesondere seiner 2. Hälfte. Von großer Bedeutung war in der 1. Hälfte des 13. Jh. die Tätigkeit der Institutionen, die bereits mit der Gründungsstadt in Verbindung standen, also von Kretschame und der Zollkammer. Das Zentrum des spätmittelalterlichen Kruszwica bildete ein Markt mit einer Fläche von 2,9 ha und ein anliegender Platz (Alter Markt) von 0,8 ha (Abb. 1). Der Alte Markt ist vermutlich mit der ersten Gründung der Stadt zu verbinden. Hier verlief auch ein Handelsweg vom Übergang über den See Gopło, in der Nähe gab es auch eine Salzquelle. Es war auch ein traditioneller Marktplatz. Die spätmittelalterliche Bebauung um den Markt wurde vorwiegend aus Holz, manchmal als

Fachwerk ausgeführt. Die Gegend war von Sumpfgebieten umgeben (Abb. 1). Das Hauptzentrum des Kultes in der Gründungsstadt Kruszwica war die Klemens-Kirche, umgeben von einem Friedhof. Aus der ihr vorangehenden Zeit wurden Spuren von Holz-Lehmbauten (Überreste von Kramen?) freigelegt. Im nördlichen Teil des Marktes kamen auch Reste einer Schmiede zutage. Die Größe der Population, die das spätmittelalterliche Kruszwica bewohnt hatte, werden für 500-700 im 13. und bis 400 Einwohner im 15. Jh. berechnet. In den späteren Zeiten nahm die Einwohnerzahl von Kruszwica wegen Kriege und Pesten bedeutend ab. Aufgrund der Gründungsurkunde von 1422 dürfen wir vermuten, daß im 15. Jh. ein beträchtlicher Teil der Bevölkerung, die bisher die königliche Vorburg bewohnt hatte, ins Stadtzentrum verschoben wurde. Jene Übertragung betraf Bauer und wahrscheinlich auch Kaufleute. In der spätmittelalterlichen Agglomeration von Kruszwica nahmen einen wichtigen Platz auch übrige Kultstätten ein, also neben der Klemens-Kirche auch zwei auf dem östlichen Gopło-Ufer liegende Kirchen (St. Peter und St. Godard, Abb. 1). Es gab auch eine Kapelle – die hl. Stanisław-Kapelle. Unter den Faktoren, die die Entwicklung der Gründungsstadt Kruszwica und dessen Zentrums bestimmten, sind damalige, für die Besiedlung ungünstige Klimaänderungen zu beachten, die die Erweiterung der die Stadtbebauung beschränkenden Sumpfgebiete verursacht haben. Ein anderer Faktor von großem Gewicht war ebenfalls verhältnismäßig geringe Anzahl der damaligen Population von Kruszwica, die eine breitere Kolonisation der